

Marte Kaan

Moeder Natuur

Waarom liefde altijd tekortschiet

2021 Prometheus Amsterdam

Voor mijn dochters en
voor mijn vader en moeder

© 2021 Marte Kaan

Omslagontwerp Bart van den Tooren

Foto omslag Hellen van Meene

Foto auteur Bob Bronshoff

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 4123 3

Woord vooraf

Het is een zaterdagochtend en ik ben een jaar of zes. Ik zit in mijn zachtroze trainingspak met zwarte strepen beneden in de woonkamer op mijn vader te wachten voor ons wekelijkse hardlooprondje. Buiten giet het. Als hij beneden komt besluit hij dat het te hard regent, en stelt voor om in de keuken te rennen.

Ik krijg een driftbui en gil dat ik per se buiten wil hardlopen. Mijn vader doet zijn best me te kalmeren en uiteindelijk lukt het hem om me samen met hem in de keuken op de plaats te laten rennen.

Het is een van de herinneringen die binnen het gezin als bewijs voor mijn driftige en vasthoudende aard golden. Later, inmiddels zelf moeder, had ik een nieuwe interpretatie van mijn gedrag: dit zaterdagochtenduitje, samen hardlopen met mijn vader, was belangrijk voor me. Niet vanwege het hardlopen maar omdat ik dan even alleen met hem was. Joggend in de keuken kon dat niet.

De relatie die je opbouwt met je ouders en de rest van het gezin spelen een belangrijke rol in de vor-

ming van je persoonlijkheid. We worden wie we zijn in relaties met anderen. Het is de honger van onze ziel samen te zijn en gekend te worden, en ons verlangen naar nabijheid en erkenning stuurt ons gedrag op talloze subtiele manieren. Binnen de psychologie wordt dit fenomeen hechting genoemd. In onze hechting wordt de basis gelegd voor onze psychologische opmaak, onze hechtingsstijl verklaart ons gedrag in relaties.

Volgens de Duitse filosoof Georg Simmel is het een van de wezenskenmerken van de mens om dat wat verbonden is te scheiden, en wat gescheiden is te verbinden, in letterlijke en in symbolische zin. Het is slechts aan de mens 'zowel te verbinden als te scheiden, en wel op deze eigenaardige manier dat het een steeds de veronderstelling van het andere is'.

Deze gedachte helpt orde te scheppen in gevoelens rondom hechten en loslaten in menselijke relaties. Vooral de paradox tussen nabijheid en afstand, verbondenheid en autonomie, die de kern vormt van elke relatie, is beter te begrijpen wanneer je bedenkt dat gescheiden en verbonden bij de gratie van elkaar bestaan. Je kunt niet gescheiden zijn als je niet ook verbonden bent, en andersom. Ik ben gescheiden van de vader van mijn kinderen maar het is wel mijn ex. De scheiding bindt ons op een andere manier dan het huwelijk dat deed, maar verbonden zijn we.

Ons leven is een heen en weer gaan tussen verbinden en scheiden. De conceptie is de eerste verbinding, de geboorte de eerste stap in de scheiding van de moeder, die zich voortzet tot de volwassenheid, terwijl we ons ondertussen weer opnieuw verbinden met geliefden, tegenwoordig vaak volgens een patroon van seriële monogamie, tot aan de grote scheiding: de dood. Halverwege splitst zich vaak een nieuw proces van verbinden en scheiden af; we krijgen zelf kinderen die zich al vastklampend van ons proberen los te maken, en wij van hen.

De Amerikaanse psychiater Irvin D. Yalom beschrijft in zijn boek *Mama en de lessen van de ziel* (1999) een droom over zijn moeder. Hij is uit een ziekenhuisbed opgesprongen en naar het attractiepark gerend waar hij vroeger vaak kwam. Daar stapt hij in een wagentje van het Griezelpaleis, en vlak voor hij naar binnen wordt gereden en opgeslokt zal worden door de duisternis roept hij naar zijn moeder, die in de menigte staat: 'Mama! Kijk eens wat ik doe mama!'

De droom verontrust hem, hij had een moeizame verstandhouding met zijn moeder, die op het moment van de droom tien jaar dood is. Ze was een ongeletterde, joodse vrouw met wie hij jaar in jaar uit 'op basis van ononderbroken vijandschap' heeft verkeer. Ze was 'verwaand, bazig, bemoeizuchtig,

wantrouwend, hatelijk, hoogst eigenwijs en haar onwetendheid kende geen grenzen'. Hij heeft zich zijn hele leven voor haar geschaamd. Waarom dan nu zwaaien naar mama?

Yalom stelt zichzelf de volgende vraag: 'Zou deze beklagenswaardige vrouw – en dat is een onthutsende gedachte – mijn leven lang, bij alles wat ik deed, mijn primaire publiek zijn geweest? [...] Ben ik dan misschien nooit ontsnapt, noch aan mijn verleden, noch aan mijn moeder?'

Omdat hij erin is getraind 'geheimen uit dromen te persen' dwingt hij zichzelf verder te dromen. Zijn moeder tilt hem uit het wagentje, ze draagt een boodschappentas volgepropt met alle boeken die hij heeft geschreven. Er ontstaat een gesprek waarin zijn moeder haar verhaal vertelt, over haar harde bestaan als Russische immigrant, hoe ze altijd in dienst had gestaan van anderen, van hem, om hem te laten studeren. In zijn droom probeert Yalom haar uit te leggen dat ze hem los moet laten, dat ze in essentie alleen zijn, dat ze hun eigen dromen en gedachten hebben. 'Mama, ik wil dat je uit mijn dromen verdwijnt.' Dan antwoordt zijn moeder. 'Dat was niet jouw droom, Sonny, dat was mijn droom. Moeders hebben ook dromen.'

Yaloms droom illustreert hoe onlosmakelijk hij met zijn moeder is verbonden. Zelfs in zijn eigen droom, droomt zij hem.

We zijn hechtende wezens die streven naar vrijheid, pogend deze behoeftes met elkaar in overeenstemming te brengen. Is er een evenwicht mogelijk tussen verbonden en gescheiden zijn? Soms wellicht, maar ons leven is misschien het best te zien als een aaneenschakeling van deze pogingen, waarbij we altijd een beetje falen en een beetje slagen.

Amsterdam, oktober 2020

Geboorte

MYTHE VAN DE MOEDERLIEFDE

Als ik voor het eerst door de stad fiets in de wetenschap dat er iemand in me aan het groeien is, een feit dat ik voorzichtig bij me draag als een glazen ei, verstopt in mijn jas, zie ik een zwerver, een gehavende man, in de hoek getrapt door het leven. Ik grijp het glazen ei vast, het glibbert in mijn hand, ik omklem het nog steviger en laat het dan meteen weer een beetje los uit angst het kapot te knijpen. Deze man heeft een moeder. Dit is haar zoon. Het ei glijdt uit mijn handen.

In de mythe van Oedipus wordt een koningszoon te vondeling gelegd die later zijn eigen moeder trouwt en kinderen bij haar verwekt. Wanneer ik het stuk voor het eerst opgevoerd zie, ben ik verbaasd hoe geschokt ik ben wanneer Oedipus en zijn moeder, die tot dan toe zijn vrouw is geweest, de waarheid ontdekken. In één klap komt het verleden in een ander licht te staan. Niets kan ooit meer hetzelfde worden, ze kunnen nooit meer niet-weten, de waarheid geeft ze levenslang.

Ik was verbaasd over de schok omdat ik de mythen en dus wist wat er ging gebeuren. Later begreep ik dat de schok dezelfde was als die ik voelde bij de gedachte dat de zwerver die ik zag toen ik net zwanger was, een moeder heeft. Het heeft te maken met twee realiteiten die botsen, een ideeënnon-weer waarin de natuurlijke vanzelfsprekendheid van het moederschap botst met het besef dat moeder en kind vreemden van elkaar worden, en misschien altijd al zijn.

Het is een schokkend inzicht omdat de band tussen moeder en kind vanzelfsprekend, onaantastbaar en volmaakt moet zijn. De relatie met onze moeder is vaak de eerste en meest vormende, door haar leren we lief te hebben en ons te hechten. Dat er ook gevoelens van vervreemding bestaan tussen een moeder en een kind negeren we liever, en dat zou wel eens een rol kunnen spelen in de soms moeilijke aard van deze verhouding en in de moeilijkheden met alle liefdes die daarop volgen. Want moederliefde kan niet perfect en alomvattend zijn. Wat doet dat idee met ons vermogen lief te hebben en ons aan anderen te binden?

Het schilderij *Moeder en kind* (periode 1920-1929) van Picasso verbeeldt deze ambivalentie tussen vreemd en eigen. Op dit schilderij is te zien hoe een moeder, een voluptueuze vrouw met blonde krullen, gekleed in een oranje jurk, haar peuterdochter bij haar rompje vasthoudt. Terwijl Picasso's

meeste schilderijen en tekeningen van moeder en kind een zekere innigheid uitdrukken, toont dit beeld een weerbarstiger soort moederliefde. De voeten van het meisje komen van de vloer, ze heft haar armen op naar haar moeder. Het beeld is verwarrend, de moeder lijkt het kind zowel op te pakken als neer te zetten, en bekijkt haar met een mengeling van verving en vervreemding. Het is confronterend omdat de moeder iets afstandelijks heeft terwijl het kind duidelijk haar aandacht vraagt, wat het beeld tot een soort heiligschennis van de moederliefde maakt. Een moeder die afkeer of onverschilligheid voelt voor haar kind is moeilijk te verdragen, misschien omdat het te zeer raakt aan onze eigen wordingsgeschiedenis waarin moederliefde onontbeerlijk was om ons welkom te doen voelen in deze wereld.

De Franse filosofe Élisabeth Badinter onderzoekt onze verhouding tot het moederschap, en stuitte daarbij op wat ze de mythe van het moederschap noemt: moeders houden van hun kinderen. Het is deze mythe die korte metten maakt met de gedachte dat er tussen een moeder en een kind sprake kan zijn van onbegrip en vervreemding.

Voor haar onderzoek, dat ze beschrijft in het boek *De mythe van de moederliefde* (1980), nam Badinter de opvoedpraktijken van de afgelopen driehonderd jaar in Europa onder de loep. Ze beschrijft

bijvoorbeeld dat een beetje bemiddelde vrouw in de zestiende en zeventiende eeuw geen borstvoeding gaf en het moederschap de eerste vier jaar uitbesteedde.

Badinter maakt duidelijk dat het denken over de rol van moeders in de loop van een aantal eeuwen compleet is veranderd, met als belangrijk kantelpunt, in het tweede deel van de achttiende eeuw, de komst van het idee dat moederliefde een spontaan fenomeen is. Het moederschap werd vanaf die tijd gepropageerd door de rol van goede moeder te presenteren als een manier om respect af te dwingen: ‘Doe je plicht, wees een goede moeder en maak jezelf onmisbaar voor het gezin, zo word je gelukkig, verdien je respect en word je geaccepteerd.’ De geneugten van het moederschap werden voorgesteld als een hemels geluk: het was niet alleen een plicht, maar het meest fantastische wat een vrouw kon overkomen. Een belangrijk argument om moeders aan te zetten de moederrol op zich te nemen was dat een vrouw van nature moederlijke gevoelens zou hebben: ‘Dames, geef gehoor aan de lokroep van de natuur. Als je dat doet, zal je worden beloond, negeer je het, dan zal de natuur zich wreken en word je gestraft.’

Ook Rousseaus terug-naar-de-natuurfilosofie en later Freuds ideeën over de vroege moederband als sleutel tot psychologische gezondheid (en dus ook tot psychisch lijden), zetten vrouwen ertoe aan

zich te vereenzelvigen met de moederrol. Badinter haalt teksten uit de achttiende en negentiende eeuw aan, geschreven door artsen, waarin veelvuldig gebruik wordt gemaakt van vergelijkingen met het dierenrijk, er wordt zelfs een vergelijking gemaakt tussen een moeder en potaarde door ene dokter Raulin. Deze man beweerde dat andere melk dan moedermelk schadelijk was voor een kind en voegde daaraan toe dat dit vergelijkbaar was met de manier waarop planten groeien. ‘Planten brengen een lange tijd in potaarde door waar ze op natuurlijke wijze tot rust komen, daar verdragen ze de grillen van de atmosfeer veel beter dan elders. Worden ze verplaatst naar vreemde grond (een metafoor voor de min), dan schieten ze geen wortel. Ze bloeien niet op en zullen meestal vergaan.’

Het zogenaamde natuurlijke moedergedrag werd de norm en vrouwen die daarvan afweken door niet volledig voor hun kinderen te willen zorgen waren slechte, immorele moeders, doof voor de roep van de natuur. Maar, vraagt Badinter zich af: ‘Welk natuurlijk gedrag is feitelijk natuurlijk als het niet noodzakelijk is; zou een “roep van de natuur” niet per definitie gehoord worden?’

De opdracht dat de vrouw zich als een moeder moet gedragen strekt verder dan alleen haar doen en laten, ook haar gevoelens moeten te allen tijde warm en liefdevol zijn. Hoe dat uitpakt beschrijft

de Amerikaanse dichtster Adrienne Rich in haar boek *Of Woman Born* (1976): 'To be caught up in waves of love and hate, jealousy even of the child's childhood; hope and fear for its maturity; longing to be free of responsibility, tied by every fibre of one's being.'

Rich voelde zich gevangen in de behoefte van haar kinderen, maar de microkosmos waarin zij en haar zoons een emotioneel cluster vormden en waarin zij zichzelf gecast zag in de rol van moeder, leek haar zo onvermijdelijk als de getijden. De volgende gedachten onthullen haar onuitgesproken verwachtingen: dat een 'natuurlijke' moeder iemand is zonder identiteit naast die van moeder, iemand die zich neerlegt bij een bestaan waarin ze alleen is met haar kinderen, en dat moederliefde onzelfzuchtig is. Ik begreep niet, schrijft ze, dat dit magnetische veld waarin ik met de kinderen leefde, géén natuurlijk fenomeen was.

De behoefte die schuilging achter de vermeende claims van mijn kinderen was wel degelijk authentiek, schrijft Rich. Haar kinderen verzekerden zichzelf van haar warmte, haar tederheid, haar constante aanwezigheid – 'My singularity, my uniqueness in the world as *his mother* – perhaps more dimly also as *Woman* – evoked a need vaster than any single human being could satisfy.'

Het archetype van moeder de vrouw als bron van engelachtige liefde in een steeds wredere en onper-

soonlijke wereld ontmenselijkt haar, schrijft Rich, omdat negatieve gevoelens als boosheid niet mogen bestaan. En dat terwijl de geïsoleerde omstandigheden van een moeder voor veel vrouwen nu juist uitermate frustrerend waren, en soms nog zijn. Boosheid over de condities van het moederschap uit zich makkelijk in woede op het kind, met als gevolg de angst dat ze niet liefhebbend genoeg is en verdriet omdat ze niet alles voor haar kind kan doen. Dat vertaalt zich vervolgens weer in verlamme schuldgevoelens en zelfafwijzing.

Rich vat deze toestand samen als ‘machteloze verantwoordelijkheid’: het lot van haar kinderen ligt in de handen van de moeder zonder dat deze de vrijheid ervaart om zich vrijelijk te kunnen bewegen, gevangen in een keurslijf van verwachtingen over haar onbegrensde beschikbaarheid en engelgeduld.

Uit het boek van Badinter blijkt dat de manier waarop vrouwen vormgeven aan het moederschap in hoge mate cultureel bepaald is. Dat wordt vervolgens verpakt als biologisch determinisme. De Amerikaanse psychoanalytica Nancy Chodorow beschrijft dit in haar boek *The Reproduction of Mothering* (1978). Moederschap is overerfbaar, maar niet via de weg van de biologie, zegt Chodorow. Onze psychologische opmaak wordt gevormd door onze vroege ervaringen binnen het gezin en

binnen de maatschappij, en de verhouding tot ons lichaam is een onderdeel van die ervaring: of we een jongen of een meisje zijn bepaalt hoe we in het leven staan door de betekenis die er aan sekseverschillen gegeven wordt.

Chodorow legt hierbij de nadruk op de invloed van de moeder op de persoonlijkheid van het kind. De identificatie tussen moeder en dochter is sterker dan tussen moeder en zoon, waardoor het voor een vrouw lastiger is zich los te maken en ze zich minder autonoom voelt. Door deze hechtere verknoping met haar moeder definieert een vrouw zichzelf meer aan de hand van haar relaties met anderen dan een man dat doet en heeft ze een sterkere neiging om rekening te houden met haar omgeving.

Iki Freud noemt dit in haar boek *Electra. Het drama van de moeder-dochterrelatie* het elektracomplex, naar de mythe van Elektra die meer bezig was met haar moeder, die ze haatte, dan met haar vader, die ze adoreerde. De mythe van Elektra verbeeldt de onbewuste preoccupaties van vrouwen, aldus Iki Freud, waarbij het vooral gaat om de angst om door de almachtige moederfiguur verzwolgen te worden terwijl ze tegelijkertijd hopeloos verlangt naar haar liefde en genegenheid. Elektra staat symbool voor de problemen van de niet zo geslaagde vrouwelijke ontwikkeling, waarin heftige jaloezie, masochisme, afwijzing van de vrouwelijkheid en geremde seksualiteit een rol spelen.

De belangrijkste reden dat de ontwikkeling van een vrouw stagneert is dat ze óf niet goed loskomt van haar moeder en er sprake is van een symbiotische illusie waarbij ze hoopt één met moeder te zijn, óf dat het loskomen te radicaal gebeurt en ze woedend op haar moeder is. Freud legt uit dat deze hechtingsstijlen, te symbiotisch of te onthecht, worden doorgegeven van moeder op dochter.

Dit is een goed voorbeeld van de patronen waar Chodorow het over heeft wanneer ze schrijft dat vrouwen worden opgevoed tot moeder. Met biologie heeft dat allemaal niet zoveel te maken. Chodorow haalt onderzoeken aan waaruit blijkt dat moederlijke eigenschappen buiten het dragen, baren en geven van borstvoeding, niet biologisch kunnen worden verklaard. Deze moederlijke eigenschappen (zorgzaamheid, empathie, zelfopoffering) kunnen echter zo sterk zijn dat ze door de natuur lijken te zijn ingegeven, waardoor het lastig is nature van nurture te onderscheiden. Bovendien werken nature en nurture op elkaar in: onze natuur verandert door bepaald gedrag, zo ondergaan mannen evengoed hormonale veranderingen wanneer ze voor een baby zorgen, een fenomeen waar ik later nog op terugkom.

Het begrip nurture zoals Chodorow het gebruikt is complexer dan alleen het aanleren van gedrag door middel van socialisatie (meisjes spelen met poppen, jongens met auto's). Ook impliciete patro-